

Suchanecka, Krystyna

Administracja Północnego Mazowsza w czasie II wojny światowej

Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku 12, 125-132

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krystyna Suchanecka
ADMINISTRACJA PÓŁNOCNEGO MAZOWSZA
W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

Wojna obronna Polski 1939 r., będąca odpowiedzią na niemiecką agresję, stanowiła pierwszą fazę II wojny światowej. Celem agresji była likwidacja państwa polskiego i wyniszczenie narodu. Zgodnie z niemieckim planem wojny pod nazwą „Fall Weis”, 1 września rano wojska inwazyjne uderzyły na Polskę. Na tereny północnego Mazowsza wkroczyła z Prus Wschodnich niemiecka 3 armia, wchodząca w skład Grupy Armii „Północ”, dowodzona przez gen. artylerii Georga von Küchlera. Terenów tych, a tym samym kierunków na Modlin i Warszawę, broniła polska armia „Modlin” pod dowództwem gen. brygady Emila Krukowicz-Przedrzymirskiego. Obie armie rozegrały w dniach 1-4 września bitwę pod Mławą, w której polskie siły zostały rozbite. W ten sposób północne Mazowsze znalazło się w rękach wroga.

Zgodnie z ustawodawstwem III Rzeszy, na obszarach objętych działaniami wojennymi pełnię władzy wykonawczej (vollziehende Gewalt) przejęło dowództwo Wehrmachtu¹. W pojęciu „vollziehende Gewalt” mieściło się dowodzenie operacyjne wojskami oraz całokształt władzy cywilnej - władza ustawodawcza, wykonawcza i sądownicza. Stan ten trwał od 1.09.1939 r. do 25.10.1939 r. Historycy wyróżniają w nim dwa podokresy².

W pierwszym, który kończył się 2 października, władzę na terenach okupowanych sprawował naczelnym dowódca wojsk inwazyjnych gen. płk Walther von Brauchitsch i podlegli mu dowódcy armii³. Na

¹Ustawa „O obronie państwa” z 21.05.1935 r. uzupełniona 4.09.1938 r., Dokumenty Międzynarodowego Trybunału Wojennego, t. XXX, s. 60, dokument 2261 - PS, t. XXIX, s. 319, dokument 2194 - PS.

²S. D a t n e r, 55 dni Wehrmachtu w Polsce, Warszawa 1967, s. 88-89.

³L. H e r z o g, Niemieckie siły zbrojne w okupowanej Polsce, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1961, nr 4, s. 111-113.

terenie północnego Mazowsza był nim dowodzący 3 armią Georg von Kúchler. W praktyce w imieniu von Brauchitscha całością zarządu wojskowego kierował generalny kwatermistrz, zaś na szczęblu armii jej nadkwatermistrz⁴.

Drugi okres trwał od 3 do 25 października 1939 r. Władza znajdowała się w rękach zarządu wojskowego (Militärverwaltung), którego zasady określał, a w pewnej mierze sankcjonował, nie opublikowany dekret Hitlera z 25.09.1939 r. (Organisation der Militärverwaltung in den besetzten ehemals polnischen Gebieten). Na czele administracji wojskowej stanął dowódca Grupy Armii „Południe” gen. płk Gerd von Rundstedt z tytułem „naczelnego dowódcy - Wschód” (Oberbefehlshaber Ost) z siedzibą w Spale. Okupowane ziemie polskie podzielono na cztery okręgi wojskowe (Militärbezirke): Gdańsk - Prusy Zachodnie, Poznań, Łódź i Kraków. Pełnię władzy w okręgach sprawowali podlegli von Rundstedtowi dowódcy wojskowi (Militärbefehlshaber), przy których działali zarządcy cywilni (Chef der Zivilverwaltung).

W strukturze tej nie umiejscowiono północnego Mazowsza. Mogło ono wchodzić w skład okupacyjnego okręgu wojskowego „Łódź” lub też, co jest bardziej prawdopodobne, było samodzielnie zarządzane przez dowództwo 3 armii i podporządkowane bezpośrednio „Oberkommando Ost”⁵. Profesor K. M. Pospieszalski mówi nawet o istnieniu formalnie nie utworzonego okręgu wojskowego Południowe Prusy Wschodnie (Süd-Ostpreussen) z siedzibą w Królewcu⁶. Szefem Zarządu Cywilnego na Północnym Mazowszu został SS - Brigadeführer Heinz Jost⁷.

Dnia 8 października zaszły zmiany w strukturze „Oberkommando Ost”. Utworzono trzy armijne dowództwa pasów granicznych (Grenzabschnittskommandos) - „Południe”, „Środek” i „Północ”. To ostatnie powstało na bazie 3 armii i obejmowało, prócz północnego Ma-

⁴K. L e s z c z y ń s k i, Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, t. XXII, 1971, s. 22.

⁵L. H e r z o g, jw., s. 117.

⁶K. M. P o s p i e s z a l s k i, Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce, Wybór dokumentów, cz. I: Ziemie „wcielone”, Documenta occupationis, t. V, Poznań 1952, s. 31.

⁷K. L e s z c z y ń s k i, jw., s. 171, dok. 60; S. Datner, jw., s. 139.

zowsza, Prusy Wschodnie⁸. Wraz z Wehrmachtem na okupowane ziemie polskie wkroczyły formacje paramilitarne i policyjne, a m. in. Allgemeine SS, SA, policja porządkowa (Ordnungspolizei), grupy operacyjne policji bezpieczeństwa i SD, Selbstschutz. Na szczególną uwagę, ze względu na ponurą rolę, jaką odegrały, zasługują grupy operacyjne policji bezpieczeństwa i SD (Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und SD - w skrócie EG) dzielące się na mniejsze formacje Einsatzkommandos (EK). Powołano je w sierpniu 1939 r. specjalnie dla potrzeb agresji na Polskę. Zadaniem tych jednostek było „zwalczanie na zapleczu walczących wojsk wszelkich elementów wrogich wobec Rzeszy i niemieczyzny”, co w praktyce oznaczało likwidację Polaków i Żydów⁹. Einsatzgruppen były ruchomymi formacjami posuwającymi się bezpośrednio za oddziałami Wehrmachtu. Przydzielano je do poszczególnych armii, Einsatzkommandos do korpusów. Przy 3 armii działała Einsatzgruppe V, zwana pierwotnie od miejsca organizacji Allenstein (Olsztyn). Dowodził nią SS - Brigadeführer Ernst Damzog.

W skład EG V wchodziły trzy Einsatzkommandos: EK 1/V, EK 2/V, EK 3/V. Ich dowódcami byli¹⁰:

EK 1/V - SS - Sturmbannführer dr Heinz Gräfe

EK 2/V - SS - Sturmbannführer dr Robert Schäfe

EK 3/V - SS - Sturmbannführer dr Walther Albath.

Einsatzkommando 1/V działało głównie w Działdowie i Mławie, Einsatzkommando 2/V - w Działdowie, Mławie, Ciechanowie, Przasnyszu, Makowie Mazowieckim i Pułtusku, Einsatzkommando 3/V - w Płońsku i Działdowie¹¹.

Terror oraz liczne mordy były również udziałem Selbstschutzu, organizacji złożonej z polskich Niemców. Selbstschutz uzupełniał lub rozwijał działalność rozpoczętą przez grupy operacyjne policji bezpieczeństwa. Dowódcą tej jednostki na obszarze działania 3 armii był SS - Oberführer Kelz. Policją porządkową na terenie północnego Mazowsza dowodził gen. Orpo Pfeffer-Wildenbruck¹².

⁸L. Herzog, jw., s. 120.

⁹K. Leszczyński, jw., s. 7.

¹⁰Tamże, s. 13; S. Datner, jw., s. 139.

¹¹K. Leszczyński, jw., s. 17-18.

¹²S. Datner, jw., s. 144.

Okres zarządu wojskowego zakończył się 26 października 1939 r. Tego dnia weszły w życie dwa ważne akty sygnowane przez Hitlera, dzielące okupowane przez Niemcy ziemie polskie na dwie części. Dekret z 8 października 1939 r. postanawiał o aneksji przez Rzeszę zachodniej i północnej części Polski, którą ustawodawca określił jako „wcielone ziemie wschodnie” (eingegliederte Ostgebiete). Zarządzenie z dnia 12 października 1939 r. powoływało do życia Generalne Gubernatorstwo (Generalgouvernement), w skład którego weszły pozostałe zajęte przez Niemcy ziemie polskie. Dzień 26 października był jednocześnie datą przekazania władzy przez Wehrmacht administracji cywilnej.

Północne Mazowsze, obszar czysto polski, mocą dekretu z 8 października 1939 r. znalazło się w granicach Rzeszy. O jego przyłączeniu zadecydowały względy ekonomiczne, wojskowo-strategiczne i polityczne. Niemcy zyskali wartościowe gospodarczo obszary rolnicze oraz korzystną militarnie linię graniczną na wschodzie. Dodatkowym argumentem przemawiającym za inkorporacją był fakt, że na przełomie XVIII/XIX w. tereny te wchodziły w skład państwa pruskiego.

W podziale administracyjnym III Rzeszy północne Mazowsze zostało włączone do prowincji Prusy Wschodnie ze stolicą w Królewcu. W pewnej mierze było to zasługą nadprezydenta i Gauleitera (okręgowego kierownika NSDAP) tej dzielnicy Ericha Kocha. Ambitny działacz hitlerowski zamierzał uczynić z Mazowsza teren kolonizacyjny dla wschodniopruskich synów chłopskich¹³.

Z ziem północnego Mazowsza utworzono okręg rejencyjny Ciechanów (Regierungsbezirk Zichenau) o powierzchni 12 913,60 km², liczący 854 304 mieszkańców¹⁴. W skład jego weszły powiaty: Ciechanów, Maków Mazowiecki, Mława, Sierpc, Płock, Przasnysz i częściowo ostrołęcki, sochaczewski, pułtuski, działowski i warszawski. W obecnym podziale administracyjnym są to województwa ciechanowskie, ostrołęckie i północna część płockiego. Stolicą rejencji ciechanowskiej, ze względu na swe centralne położenie, został Ciechanów, mimo że Płock był miastem prawie trzykrotnie większym.

Ciężar wykonywania administracji na szczeblu rejencji spoczywał na prezydencie rejencji (Regierungspräsident), ogólnym zastęp-

¹³C. M a d a j c z y k, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce, Warszawa 1970, t. 1, s. 65.

¹⁴Plocker Tageblatt, nr 6 z 7 stycznia 1941 r.

cy nadprezydenta. W Ciechanowskim funkcję tę pełnił dr Hermann Bethke, a następnie Paul Dargel¹⁵. Wiceprezydentami byli Rossbach i Einhardt¹⁶.

Niższymi jednostkami podziału administracyjnego były powiaty. Okręg rejencyjny Ciechanów został podzielony na 9 powiatów wiejskich (Landkreis), którymi kierowali starostowie (Landrat) i 3 powiaty miejskie (Stadtkreis), zarządzane przez nadburmistrzów (Oberbürgermeister)¹⁷.

W obsadzaniu tych eksponowanych politycznie stanowisk Erich Koch postępował zgodnie z dyspozycjami Hitlera o „politycznym kierownictwie administracji”. Stąd regułą było łączenie kierownictwa administracyjnego powiatem (funkcji Landrata) z przywództwem partyjnym w powiecie (funkcją Kreisleiters)¹⁸. Było to możliwe dzięki pokrywaniu się jednostek podziału administracyjnego z okręgami partyjnymi (Parteigau). Polityka ta miała na celu jak największe skoordynowanie działalności partii i administracji. Erich Koch przystępując do tworzenia zarządu cywilnego prowadził własną politykę personalną. Dobierał sam ludzi i czynił ich zależnymi od siebie. Narzuconych mu przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rzeszy kandydatów na landratów odsyłał do domu¹⁹. W wyniku tych zabiegów stanowiska starostów w rejencji ciechanowskiej zostały obsadzone następująco²⁰:

Landkreis Ciechanów (Zichenau) - Landrat Matthes,
Landkreis Maków Mazowiecki (Mackein) - Landrat Seiler,
Landkreis Mława (Mielau) - Landrat Paul Funk,
Landkreis Ostrołęka (Scharfenweise) - Landrat Poltinat,
Landkreis Płock (Schröttersburg) - Landrat dr Fehr,
Landkreis Płońsk (Plonsk) - Landrat Moser,
Landkreis Przasnysz (Praschnitz) - Landrat Wohlgemuth,
Landkreis Pułtusk (Pultusk) - Landrat Böttcher,

¹⁵Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (dalej Archiwum GKBZHWP), MSW Londyn, sygn. 11, s. 104.

¹⁶Tamże.

¹⁷W. P r o n o b i s, Organizacja administracji okupacyjnej w rejencji ciechanowskiej, „Notatki Płockie” 1970, nr 1, s. 15.

¹⁸Wyjątkiem był Kreisleiter Mławy Karl Schmidt, R. J u s z k i e w i c z, Mazowsze Mławskie w walce (1939-1945), Warszawa 1968, s. 128-129.

¹⁹Cz. M a d a j c z y k, jw., s. 79.

²⁰Archiwum GKBZHWP, B-d 359, k. 149.

Landkreis Sierpc (Sichelberg) - Landrat Wölk.

Nadburmistrzami w powiatach miejskich byli:

Stadtkreis Mława - Oberbürgermeister Heinrich Perkul, po nim Erwin Riess,

Stadtkreis Pułtusk - Oberbürgermeister Rudolf Reuter.

W Płocku nadburmistrz działał do dnia 31 grudnia 1939 r., był nim Falke. Później miasto miało tylko burmistrza w osobie Schwankego²¹. Struktura władz gminnych początkowo nie uległa zmianie. Gminami kierowali polscy wójtowie i komisarze, później wójtów zastąpili niemieccy komisarze urzędowi (Amtskommissar). Samorządową ordynację gminną nadawano tylko w gminach o przewadze ludności niemieckiej²².

Zaanektowana część Polski stała się obiektem szczególnego zainteresowania ze strony aparatu SS i policji. Na jego czele stanęli wyżsi dowódcy SS i policji (Höhere SS und Polizeiführer - HSSPF). W rejencji ciechanowskiej byli nimi kolejno: SS-Gruppenführer Wilhelm Rediess, SS-Gruppenführer Jakob Sporrenberg, SS-Obergruppenführer Hans Adolf Prutzmann, SS-Brigadeführer Georg Ebrecht i SS-Brigadeführer Otto Hellwig²³. Wyższy dowódca SS i policji podlegał osobiście i bezpośrednio nadprezydentowi. W praktyce jednak policja miała w III Rzeszy rolę dominującą. Nadprezydent raczej przekazywał rozkazy rejencyjnym szefom policji i SS od ich rzeczywistego zwierzchnika Reichsführera SS Heinricha Himmlera, aniżeli sam je wydawał. Poza tym Erich Koch był również wyższym funkcjonariuszem SS, co z pewnością wpływało na jego stosunek do aparatu policyjnego. Na okupowanych ziemiach polskich policja niemiecka dzieliła się na dwie zasadnicze części²⁴:

1 Policję bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei - Sipo), w skład której wchodziła:

- a) tajna policja państwowa (Geheime Staatspolizei - Gestapo),
- b) policja kryminalna (Kriminalpolizei - Kripo),
- c) służba bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst - SD).

²¹ Archiwum Miasta Warszawy, Stadtverwaltung Schröttersburg, sygn. 654, k. 8, 13.

²² K. M. Pospieszalski, Polska pod niemieckim prawem 1939-1945, Poznań 1946, s. 18.

²³ Cz. Madajczyk, jw., s. 80-81.

²⁴ Tamże, t. 2, s. 254-255; Z. Janowicz, Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939-1945, Poznań 1951, s. 140.

2. Policję porządkową (Ordnungspolizei - Orpo), do której zaliczamy:

a) policję ochronną (Schutzpolizei - Schupo),

b) żandarmerię (Gendarmerie).

Policji porządkowej podlegała również polska policja pomocnicza, tzw. policja granatowa.

Ponadto istniała policja drogowa (Verkehrspolizei), kolejowa (Bahnschutzpolizei), leśna (Forstschutz), fabryczna (Werkschutz), wodna (Wasserschutzpolizei), pocztowa (Postschutz), oraz rozmaite jednostki operacyjne. Funkcję Inspektora Sipo i SD w Prusach Wschodnich pełnił SS - Standartenführer Constantin Canaris²⁵.

Rejencyjną placówką policji kryminalnej w Ciechanowie kierował Schnidler²⁶. Gestapo za swą siedzibę obrało Płock. U zbiegu ówczesnych ulic Sienkiewicza i Dominikańskiej mieściła się rejencyjna placówka tajnej policji państwowej, na czele której stał SS - Sturmbannführer Pulmer, a od 1943 r. SS - Sturmbannführer Schultz²⁷. Gestapo działało również w Ostrołęce i Pułtusk. Placówką w Ostrołęce kierował Wilhelm Boger, od 1940 r. Henze²⁸. W Pułtusk szefem gestapo był Liedke, po nim Alois Scholze²⁹. Posterunki żandarmerii mieściły się w większych miastach rejencji: Ciechanowie, Makowie Mazowieckim, Mławie, Ostrołęce, Płocku, Płońsku, Przasnyszu, Pułtusk, Sierpcu, Nasielsku, Zakroczymiu i Chorzeliach³⁰.

W utrzymaniu porządku i bezpieczeństwa policję wspomagało wojsko. Od jesieni 1939 r. Ciechanowskie podlegało Okręgowi Wojskowemu nr 1, z dowództwem w Królewcu. W latach 1942-1943 na obszarze rejencji stacjonowała 401 dywizja do zadań specjalnych pod dowództwem Generalmajora Siegfrieda Ruffa³¹.

W tępieniu ludności polskiej pod pozorami legalności brało udział niemieckie sądownictwo. Szczególnie bezwzględne były sądy doraźne, którym specjalne prawo karne dawało wprost nieograniczone możliwości skazywania na karę śmierci lub obozu karnego. Wyro-

²⁵W. P r o n o b i s, jw., s. 16.

²⁶Archiwum GKBZHWP, MSW Londyn, sygn. 11, s. 2.

²⁷Tamże, s. 16, 134.

²⁸Z. N i e d z i a ł k o w s k a, Ostrołęka, Dzieje miasta, wyd. 3 Warszawa 1979, s. 260, 264.

²⁹W. P r o n o b i s, jw., s. 16.

³⁰Tamże.

³¹Tamże.

ki zapadały praktycznie bez żadnego postępowania sądowego. Mimo to SS i policja uważały, że zwalczanie ludności polskiej powinno należeć do ich wyłącznej kompetencji. Na tym tle doszło do konfliktu między nadprezydentem Erichem Kochem a prokuratorem w Ciechanowie. Koch zakazał sądom i prokuraturze wszelkiej działalności w stosunku do Polaków. Zakaz ten musiał cofnąć, ale sądownictwo w rejencji ciechanowskiej odgrywało mniejszą rolę niż na pozostałych ziemiach polskich włączonych do Rzeszy³². Fakt ten jeszcze bardziej powiększył rozmiary terroru, jakiemu była poddawana ludność północnego Mazowsza.

Niemcy wprowadzili na ziemiach polskich wyrefinowany, precyzyjny system okupacyjny. Przeobrażeń dokonywano już w toku działań wojennych. Terytoria organizowano z myślą o ich powojennym przeznaczeniu, tworzone tu upragnioną przez Niemców przestrzeń do życia (Lebensraum). W ciągu pięciu lat władze hitlerowskie ludobójczymi metodami „oczyszczają” ziemie wcielone z ludności polskiej, dla której nie było miejsca w III Rzeszy. Kres tym działaniom położyła dopiero ofensywa styczniowa Armii Czerwonej, w wyniku której na początku 1945 r. północne Mazowsze zostało wyzwolone.

S u m m a r y

ADMINISTRATION OF THE NORTHERN MAZOWIA IN THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR

During World War II Northern Mazovia, a purely Polish territory, fell within the borders of the Third Reich. After a period of military administration which lasted from September 1, 1939 till October 25, 1939, the region was incorporated as the district of Ciechanów in the province of Eastern Prussia. For five years, the Germans exercised administration of the region. By means of a huge police apparatus, the Polish population was subjected to mass terror.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DIE VERWALTUNG DES NÖRDLICHEN MASOWIENS WÄHREND DES 2. WELTKRIEGES

Das nördliche Masowien, ein rein polnisches Gebiet, befand sich während des 2. Weltkrieges in den Grenzen des Dritten Reiches. Nach der Übergangsperiode der Militärverwaltung vom 1.09.1939 bis 25.10.1939 wurde dieses Gebiet als Regierungsbezirk Ciechanów in die Provinz Ostpreussen einverleibt. Die Verwaltung ging für fünf Jahre in deutsche Hände über. Die polnische Bevölkerung wurde Terrormethoden unterworfen, wozu ein ungewöhnlich ausgebauter Polizeiapparat diente.

³²C. M a d a j c z y k, jw., t. 2, s. 253.